

تقریب مذاهب اسلامی به مثابه جنبشی اصلاحی

بهنام دارابی

دانشجوی کارشناسی ارشد فقه مقارن و حقوق جزای اسلامی دانشگاه مذاهب اسلامی تهران

darabehnam@gmail.com

چکیده

تقریب مذاهب اسلامی، جنبشی اصلاحی بود که در سال ۱۹۴۷م توسط شیخ قمی و اساتید الازهر در کشور مصر آغاز شد و در مدت کوتاهی موفقیت بسیاری یافت و با مرگ بنیان‌گذاران آن در مصر، به خاموشی گرایید. اما در ایران پس از جنگ تحمیلی، مجمع تقریب مذاهب اسلامی، به دستور آیت الله خامنه‌ای احداث شد و فعالیت خود را در جهت تقریب مذاهب آغاز نمود. برای شناخت تقریب و آسیبها و نقاط قوت آن، به ناچار باید تقریب مذاهب را با دارالتقریب و به عنوان جنبشی اجتماعی بررسی کرد که کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: تقریب مذاهب، دارالتقریب، جنبش اجتماعی، عوامل موفقیت و نزول.

طرح مسئله

تقریب در مقایسه با واژه‌های مثل وحدت یا اتحاد یا واحده که ۹ بار در قرآن با مضاف ائمه به کار رفته و واژه‌های قرآنی و آشنا در حوزه علوم اسلامی است، (۱) اصطلاحی نوظهور در عرصه سیاسی و فرهنگ دینی به حساب می‌آید. معمولاً کسانی که در صدد تعریف تقریب مذاهب برآمده‌اند، یا

به تعریف لغوی آن پرداخته و یا هدف آن را توضیح داده‌اند. نگارنده در این مقاله بر آن است که به تقریب مذاهب با توجه به خاستگاه آن، به مثابه یک جنبش اصلاحی و اجتماعی نگاه کند و به بررسی آن و علل صعود و نزول آن در برهه‌ای از زمان بپردازد.

تعریف تقریب

رجال دارالتقريب قاهره، تقريـب را چنين تعريف کرده‌اند: رویکردی جدی در دایره اسلام، عاری از رنگ قومی و اقلیمی، برای رهایی از دشمنی دوجانبه میان مذاهب مختلف اسلامی و پاسداری از وحدت مسلمانان. (۲)

دکتر بی‌آزار شیرازی نیز تقریب را تهذیب نفس از عوامل تفرقه و گرد آمدن پیروان مذاهب اسلامی، پیرامون محور قرآن و اصول و ضروریات دین و شنیدن مستقیم آراء یکدیگر و گفتگو همراه با ادب اختلاف و همکاری در مسائل مورد اتفاق و معذور داشتن یکدیگر در مسائل مورد اختلاف، می‌داند (۳) و در جای دیگر، آن را نزدیکی و هم‌گرایی پیروان مذاهب اسلامی و مقدمه تعارف و شناخت و ایجاد الفت و برادری و در نهایت تشکیل امت واحده و تربیت الهی برمی‌شمارد. (۴)

همان‌گونه که گذشت، این اندیشمندان در مقام بیان هدف و جایگاه تقریب بوده و بعد اجتماعی آن را کمتر مورد توجه قرار داده و یا به آن نپرداخته‌اند. برای شناخت تقریب باید ابتدا خاستگاه فکری و اجتماعی آن را شناخت.

خاستگاه تقریب

به تصریح شهید مطهری، اولین کسی که ندای اتحاد اسلام را در برابر غرب سرداد، سید جمال بود. (۵) سید جمال در ایران و مصر و سایر بلاد اسلامی، شاگردان بسیاری پرورد و نظریه اصلاحی خود را به زودی در سراسر جهان اسلام گسترش داد. گویی مسلمانان را از چند صد سال خواب غفلت، بیدار ساخت و دردها و مشکلات و راه‌حل معضل را به مسلمانان نشان داد.

شیخ محمد عبده شاگرد و مرید سید جمال بود و بر خلاف سید که انقلابی فکر می‌کرد و مبارزه با استعمار و استبداد را در رأس فعالیت خود قرار داده بود، معتقد بود آموزش و تربیت دینی جامعه تقدم دارد (۶) و در این راه تا حد زیادی موفق شد و نسلی از علما و دانشمندان مصری را با تفکر و اجتهادی پویا پرورد که از جمله آنها می‌توان شیخ مراغی، شیخ عبدالرزاق، شیخ عبدالمجید سلیم و شیخ شلتوت را نام برد.

چنان‌که گذشت جریان بیداری و روشنگری، پس از سالها افول تمدن مسلمانان، در کشورهای اسلامی به خصوص ایران و مصر شکل گرفت و زمینه‌های فکری «دارالتقريب» را فراهم ساخت و شیخ محمدتقی قمی را واداشت که به این مهم قیام کند.

شیخ به نمایندگی از رهبر شیعیان آن زمان، آیت الله بروجردی، عازم لبنان و سپس مصر شد و در آنجا طرح خود را در جهت همبستگی مسلمانان، با رئیس وقت دانشگاه الازهر، شیخ

مراغی کبیر، به میان گذاشت و از آنجا که این زمینه فکری در علمای الازهر موجود بود، یکی پس از دیگری مورد حمایت شیوخ الازهر از جمله شیخ مراغی، شیخ عبدالمجید سلیم و شیخ شلتوت قرار گرفت. او به تدریس در الازهر پرداخت و پس از مدتی و آشنایی با اساتید الازهر، اقدام به تأسیس «دارالتقريب» نمود و در زمان کوتاهی توانست موفقیت‌های چشمگیری به دست آورد که در جهان اسلام بی‌نظیر یا کم‌نظیر بود. از جمله: (۱) برای اولین بار، پس از مدتها، بین رهبران شیعه و اهل سنت، نامه‌نگاری و تبادل آراء صورت گرفت. شیخ عبدالمجید سلیم به آیت الله بروجردی نامه نوشت و ایشان جواب مناسب داد و نیز کتاب «المسوط شیخ طوسی» را برای شیخ فرستاد که بسیار از جانب عبدالمجید سلیم مورد استقبال قرار گرفت. (۲) مجله «رسالة الاسلام» چاپ و در سراسر جهان اسلام منتشر شد و علمای درجه اول با آن همکاری کردند و در آن مطلب می‌نوشتند. (۳) فقه امامیه در الازهر تدریس شد و کرسی فقه شافعی در دانشگاه تهران تأسیس گردید و در نهایت شیخ شلتوت فتوای خود مبنی بر اجازه پیروی از یکی از مذاهب اربعه و امامیه را صادر نمود که توسط شیخ قمی در حرم مطهر رضوی در حضور علمای شیعه قرائت شد.

دارالتقريب به زودی میان جوانان انقلابی مسلمان نیز جای خود را باز کرد که نتیجه حضور و حمایت دائمی شیخ حسن البنا رهبر و مؤسس اخوان المسلمین از دارالتقريب بود، تا آنجا که نام «التقريب» را ایشان برای این حرکت انتخاب نمود و خود نیز بر در دارالتقريب به شهادت رسید. (۷)

دارالتقريب به زودی مرزها را درنوردید و مورد توجه محافل علمی شیعه و سنی در ایران، مصر، عراق، لبنان و سایر کشورها قرار گرفت و نظر اندیشمندان جهان اسلام را به خود جلب کرد و هریک به نوعی در تأیید این حرکت کوشیدند و به حمایت از آن پرداختند. (۸) گویی بار دیگر خداوند الفت و برادری را بین مسلمانان برقرار کرده بود. در جلسات دارالتقريب، علما از کشورها و مذاهب گوناگون، در کنار هم برادرانه به گفتگو می‌نشستند و در صدد حل تفرقه برمی‌آمدند و در این راه از جان خود مایه می‌گذاشتند.

آنچه نگارنده این سطور در صدد آن است، بیان تاریخ این جنبش نیست، بلکه در صدد کشف علت موفقیت بزرگ این حرکت در کمترین زمان و رکود ناگهانی آن لاقلاً در قسمت عظیمی از کشورهای اسلامی است که سالها تحقیق پژوهشگران را می‌طلبید، اما می‌توان به صورت خلاصه به برخی از آنها اشاره نمود:

عوامل موفقیت و پیروزی دارالتقرب

۱) زمان جنبش

پیش‌تر اشاره شد که سید جمال جرقه اتحاد اسلامی را زد و توجه مسلمانان را به وضعیت اسفبار خود و دشمن مشترکشان جلب کرد و هشدار داد که روح صلیبی همچنان در غرب مسیحی شعله‌ور است. اولین عامل موفقیت دارالتقرب زمان این دعوت است که هوشیارانه انتخاب شده بود (۱۹۴۷م). امت اسلامی به بقایای استعمار کهنه مبتلا بود و می‌دید که چگونه از تمدن گذشته‌اش به خاک مذلت رسیده و به مستعمره و بردگی زورمندان صلیبی درآمده است. می‌دید که ارزشها و اعتقادات و ناموسش به بازیچه مشت‌های اجنبی تبدیل شده است. می‌دید که با بیشترین ثروت و منابع، بدترین زندگی را دارد. از طرفی استبداد داخلی نیز نوکری اجانب و قلدری برای ملت‌ها را سرلوحه قرار داده است.

دشمن آشکاری در مقابل مسلمانان قرار دارد که هدفش مشخص است و مردم روز و شب حضور آن را احساس می‌کنند و نه تنها مسلمانان، بلکه عموم مردم، مشغول قیام و براندازی حکومتها و هرچند به ظاهر کوتاه کردن دست بیگانگان، هستند.

آخرین روزهای جنگ جهانی سپری می‌شد و یهودیان طرح تشکیل دولت اسرائیل را پایه‌ریزی کرده و مقدمات آن را نیز انجام داده بودند و ترومان رئیس‌جمهور وقت آمریکا درخواست کرد، صد هزار یهودی به فلسطین مهاجرت نمایند و فلسطین بین مسلمانان و یهودیان تقسیم شود و درست در سال ۱۹۴۷م یعنی همان سال تأسیس دارالتقرب، این تصمیم خود را در پارلمان آمریکا اعلام کردند و در سال بعد رسماً دولت آمریکا از تشکیل دولتی به نام اسرائیل خبر داد و نتیجه آن جنگ اعراب و اسرائیل در همین سالها شد. (۹)

در این میان، دارالتقرب و به تبع آن مجله رساله الاسلام به خوبی نقش خود را ایفا کرد و تأثیر بسزایی بر فضای فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و دینی جهان اسلام گذاشت که از بیانیتهای آن و عناوین مقالات رساله الاسلام، به خوبی می‌توان نقش آن را دریافت.

علامه کاشف الغطا در بیانیه آن می‌نویسد: «ولی آنچه که در مورد بدبختی مسلمانان در فلسطین که فردوس ثانی است، به چشم خود دیده‌ایم، برای ما کفایت می‌کند. هفت دولت عربی اسلامی از مشت‌های فرومایه‌ترین قوم از نظر اجتماعی و کمترین از نظر تعداد، شکست می‌خورند و سپس به بدترین نوع خود کشورهای اسلامی را تجزیه و از هم می‌پاشند و نهصد هزار مسلمان بلکه بیشتر از مردم فلسطین را آواره و خانه‌ها، زمینها و اموال آنها را تصاحب می‌نمایند و آنان را در بیابانها و صحراهای بی آب و علف رها می‌سازند... این در حالی است

که دیگر مسلمانان با خیالی آسوده به امور روزانه خود پرداخته و جز با کلمات بیهوده و بی‌محتوا و نویدهای دروغین کمکی به آنها نمی‌رسانند... بنابراین فرمان و کلمه عذاب بر مسلمانان سزاوار بوده و تکرار دعا نیز هنگامی که مسلمانان از همدیگر روگردان هستند، شنیده نخواهد شد». (۱۰)

برخی از عناوین آن نیز چنین است: وضعیت مسلمانان و وظایف علما، ناگزیری دولت‌ها از ملت‌ها، راه نجات جز با تمسک به اسلام ممکن نیست، ملی کردن نفت ایران، جعلی بودن سازمان ملل، روح جهاد، تجهیز مردمی با سلاح، نقشه‌های غرب، زندگی ملت‌ها و... همه و همه مقالاتی هستند که توسط سردبیر مجله محمد مدنی از رجال دارالتقرب نوشته شده است که برای نمونه ذکر گردید، تا نقش و رهبری دارالتقرب را نشان دهد که تأثیر بسزایی در تئوریزه کردن و بیان حرکت‌های مردمی، قانون نویسی، احیای اجتهاد و حقوق اسلامی، اقتصاد اسلامی، ادبیات، جایگاه علوم و فنون روز و دهها مسئله دیگر دارد و مقالات آن توسط علمای درجه اول شیعه و سنی نگاشته می‌شود. (۱۱)

۲) مرجعیت واحد

دومین عامل موفقیت دارالتقرب، زعامت و مرجعیت واحد چه در میان اهل سنت و چه در حوزه‌های تشیع و حمایت هر دو از دارالتقرب می‌باشد. در بین شیعه آیت الله بروجردی یاور و حامی دارالتقرب بود و با نامه‌نگاری با شیوخ الازهر نقش زیادی در اعتبار بخشی به این حرکت داشت، تا آنجا که در واپسین روزهای زندگی، پس از مدتی اغما که به هوش آمد، نخستین سخنی که بر زبان راند این بود: همبستگی طرحی با اهمیت است و دوست داشتم نامه‌ای به شیخ شلتوت در مورد تقویت این امر مهم ارسال کنم. (۱۲)

از طرفی نیز شیخ الازهر دارای مقامی علمی و معنوی بود و مرجعیت واحد اهل سنت به حساب می‌آمد که شرح حمایت‌های سه شیخ الازهر، شیخ مراغی، عبدالمجید سلیم و شلتوت از دارالتقرب گذشت. بنابراین، اولاً خود مرجعیت واحدی که در بین مسلمانان فصل الخطاب بود و ثانیاً حمایت آن از تقرب، از عوامل اصلی موفقیت دارالتقرب به شمار می‌رود.

۳) همکاری شخصیت‌های علمی و سیاسی درجه اول

جهان اسلام

علاوه بر مرجعیت، حمایت شخصیت‌های برجسته و رهبران فکری درجه اول جهان اسلام، از عوامل دیگر پیروزی دارالتقرب است. شیخ قمی مؤسس دارالتقرب، علاوه بر اینکه خود شخصیت متفرد و تأثیرگذاری بود، به نمایندگی از آیت الله بروجردی به مصر رفته بود و از طرفی با شیوخ الازهر رابطه داشت و نیز پیوستن مبارزی مثل حسن البناء به دارالتقرب آن

را به شدت میان جوانان مطرح ساخت. بسیاری از علمای شیعه و سنی از کشورهای مختلف با دارالتقرب همکاری نزدیک داشتند و در رساله الاسلام مقاله می‌نوشتند. از جمله آیت الله کاشف الغطا، آیت الله محمد صالح مازندرانی، علامه شرف الدین، آیت الله خوبی و محمد جواد مغنیه از فقهای امامیه و نیز آیت الله کاشانی و دکتر محمد مصدق از سیاستمداران ایران و نیز شیخ محمد مدنی رئیس دانشکده حقوق الازهر، شیخ علوبه پاشا، محمد ابوزهره و سایر بزرگان از اهل سنت که دارالتقرب را به مرکزی مورد اعتماد مسلمانان تبدیل کرده بود.

۴) عدم وابستگی

دیگر عامل موفقیت دارالتقرب، عدم وابستگی مالی یا سیاسی دارالتقرب و رجال آن است. منقول است که مؤسس و دبیرکل دارالتقرب، شیخ محمد تقی قمی، در بدترین شرایط مالی، حاضر به دریافت کوچک‌ترین مبلغی از کسی نبود و در هنگام خواب قبای خود را زیرانداز و عباي خود را بالا پوش قرار می‌داد و در نهایت سادگی می‌زیست (۱۳) و به این شکل، به دور از هرگونه شائبه‌ای، استقلال دارالتقرب را حفظ نمود.

۵) عقل گرایی

از مواردی که زمینه گسترش تفکر تقرب را بین مسلمانان تقویت کرد، توجه به عقل گرایی است. حرکت اصولی فقهای امامیه که پس از چند سده، حوزه‌های علمیه را تسخیر کرد و توانست بر اخباریگری پیروز شود و از طرفی همین گرایش در الازهر و به خصوص پس از شیخ محمد عبده وجود داشت و تفکری نو معتزلی را در مصر به وجود آورد و موجب فتح باب اجتهاد در میان اهل سنت شد و بین علمای اسلامی نوعی ارتباط به وجود آورد که به سایر نظرات نیز بنگرند و سوء تفاهمها را از میان بردارند. (۱۴)

۶) مکان دارالتقرب

اوضاع و احوال سیاسی و فرهنگی کشور مصر و نقش رهبری آن در جهان عرب نیز نقش بسزایی در گسترش دارالتقرب داشت. به خصوص در زمان تأسیس دارالتقرب این نقش در مقابله با اسرائیل و جنگ اعراب و اسرائیل بیشتر شد که در تاریخ ثبت شده است.

مواردی که ذکر شد، از جمله عوامل موفقیت دارالتقرب است که زیرکانه از سوی دشمنان شناخته و هدف قرار داده شد و به خاموشی این چراغ به خصوص در کشور مصر و جهان اهل سنت انجامید که به بررسی آن نیز می‌پردازیم:

عوامل نزول و به خاموشی گراییدن دارالتقرب

۱) استعمار نوین

از بین رفتن روش استعمار کهن و روی کار آمدن استعمار نوین آمریکا پس از جنگ جهانی دوم با شعارهای فریبنده دموکراسی، آزادی خواهی، صلح طلبی و

خطر استعمار نوین مثل استعمار کهن به خصوص برای توده مردم ملموس و قابل درک نیست. اگر روزی سید جمال از انگلستان می‌گفت، دشمنی انگلستان برای مردم ثابت شده بود، اما امروزه مصلحان ابتدا باید خطر را ثابت کنند و چه بسا متهم به توهم توطئه نیز شوند و پس از آن مردم را به مقابله با آن فرا بخوانند.

۲) مرگ، ترور و شهادت رجال دارالتقرب و خلأ جانشین

شیخ حسن البناء بر در دارالتقرب به شهادت رسید، شیخ محمد مدنی با ماشین زیر گرفته شد و شیخ محمد تقی قمی نیز در تصادفی مشکوک به قتل رسید و سایر رجال دارالتقرب نیز به علت کهولت سن درگذشتند و دارالتقرب تعطیل شد.

۳) تعطیلی عقل گرایی

شهید مطهری می‌نویسد: «عامل عمده‌ای که سبب شد، نهضت اسلامی که از سید جمال شروع شد، از جلوه و رونق بیفتد، گرایش شدید مدعیان اصلاح پس از سید جمال و عبده، به سوی وهاب‌گرایی و گرفتار شدن آنها در دایره تنگ اندیشه‌های محدود این مسلک است. اینها این نهضت را به نوعی سلفی‌گری تبدیل کردند و پیروی از سنت سلف را تا حد پیروی از ابن تیمیه حنبلی تنزل دادند ... روح انقلابی مبارزه با استعمار و استبداد تبدیل شد به مبارزه با عقایدی که بر خلاف معتقدات حنبلیان مخصوصاً این تیمیه بود و در حقیقت بازگشت به اسلام نخستین را به صورت بازگشت به قشری‌ترین مذاهب اسلامی تفسیر کردند» (۱۵)

۴) ایجاد جریانهای انحرافی

استعمار همواره سعی کرده است، مسلمانان به خصوص جوانان را سرگرم مسائل انحرافی کند و جریانهای ناسیونالیستی مثل پان عربیسم، پان ترکیسم و پان ایرانیسم را به جای اسلام گرایی بنشانند و دید مسلمانان را محدود به فرعیات و قومیت کند و از هدف اصلی باز دارد.

۵) اوضاع سیاسی مصر و روی کار آمدن حکومتهای دست‌نشانده و نالایق

۶) سعی در انتقال مرجعیت اهل سنت از مصر به عربستان و کم‌رنگ کردن نقش الازهر و مطرح ساختن مفتیهای درباری

۷) قطع رابطه علمای ایران و مصر که دو بال دارالتقرب بودند به تبع قطع روابط سیاسی دو کشور

نتیجه‌گیری

برای تعریف و شناخت تقریب و فرصتها و آسیبها، باید به تقریب مذاهب به عنوان جنبشی اجتماعی که در برهه‌ای از زمان، به وجود آمد و با فراز و فرودها و در کشورهای مختلف ادامه یافت، نگاه کرد و سعی در شناخت عوامل موفقیت و شکست آن نمود. تعریف دقیق تقریب با توجه به این نکته، علاوه بر دید دقیق، موجب روشن‌تر شدن تقریب مذاهب و از بین رفتن ابهامها می‌شود و هویت تاریخی تقریب را باز می‌شناساند. دارالتقریب مصر به عنوان خاستگاه تقریب، نقش مهمی دارد و

تقریب را باید با توجه به آن شناخت و به عوامل موفقیت و شکست آن با دید عمیق‌تری نگریست. امروزه با موج بیداری اسلامی که آن نیز حاصل کار همین بزرگان تقریب است و همبستگی، اساس و روح آن است، این اهمیت دوچندان می‌شود، چرا که توجه به همان عوامل موفقیت دارالتقریب، امروزه عامل موفقیت است و همان نقاط ضعف نیز امروزه می‌تواند موجب شکست در نهضت همبستگی مسلمانان گردد.

پی‌نوشتها

۱. بقره، ۲۱۳؛ نحل، ۹۳؛ مائده، ۴۸؛ انبیاء، ۹۲؛ یونس، ۱۹؛ مؤمنون، ۵۲؛ هود، ۱۱۸؛ شوری، ۸؛ زخرف، ۳۲.
۲. پیشینه تقریب، به نقل از: مجله رساله الاسلام؛ محرم ۱۳۸۴ق.
۳. جزوه درسی فرهنگ تقریب، ص ۱.
۴. همان، ص ۲.
۵. بررسی اجمالی نهضتهای اسلامی در صد ساله اخیر، ص ۱۴.
۶. ر.ک: همان، ص ۳۸.
۷. ر.ک: پیشینه تقریب.
۸. برای مثال نک: تشیع علوی تشیع صفوی.
۹. ر.ک: دنیا بازیچه یهود، ص ۶۵.
۱۰. پیشینه تقریب، ص ۲۸، به نقل از: مجله رساله الاسلام، شماره ۷، بیانیه علامه شیخ محمدحسین آل کاشف الغطا.
۱۱. ر.ک: پیشینه تقریب.
۱۲. همان، ص ۱۸۲.
۱۳. همان، ص ۱۷۲.
۱۴. فرق و مذاهب کلامی، ص ۱۹۸.
۱۵. بررسی اجمالی نهضتهای اسلامی در صد ساله اخیر، ص ۴۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

کتابنامه

۱. قرآن کریم.
۲. آذرشب، علی، پیشینه تقریب، ترجمه رضا حمیدی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۴ش.
۳. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم، جزوه درسی فرهنگ تقریب.
۴. حسینی شیرازی، سید محمد، دنیا بازیچه یهود، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا.
۵. ربانی گلپایگانی، علی، فرق و مذاهب کلامی، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۷۷ش.
۶. شریعتی، علی، تشیع علوی تشیع صفوی، تهران، نشر چاپخش، بی‌تا.
۷. مطهری، مرتضی، بررسی اجمالی نهضتهای اسلامی در صد ساله اخیر، تهران، انتشارات صدرا، چاپ نوزدهم، ۱۳۷۴ش.

